

YABAN ANTROPOLOJİ

SAVAGE ANTHROPOLOGY

Pınar Yolaçan

pinyolacan@gmail.com ORCID Numarası 0000-0001-6297-8766

Öz

Bu araştırmanın amacı, Brezilya Amazonu'ndaki yerli halklar ve özellikle Kayapo halkı ve Kayapo lideri Tuire Kayapo'nun çevre mücadelesi ve bunun önemi hakkında bilgi vermektir. Amazon halkları, doğaya sadece fiziksel olarak barınma ve yiyecek ihtiyaçlarını karşıladıkları bir yer olarak değil, aynı zamanda manevi olarak da bağlıdırlar. Ancak, yerli olmayanlar ile temasla birlikte, 20. yüzyılda bu halkların yaşam alanları geri dönülmez bir tahribata uğramış ve bunun sonucunda sadece Amazon bölgesi halkları değil, bütün dünya bulaşıcı ve ölümcül hastalıklar ve önüne geçilemez bir küresel ısınmaya maruz kalmıştır. Makalede, söz konusu yerli halkların yaşam biçimleri, kullandıkları vücut boyaları, iletişim araçları, medya ile ilişkileri, yerli olmayan halklarla temas sonucu yaşanan çevre sorunları ve bulaşıcı hastalıklar ile bunlara karşı mücadeleleri aktarılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tuire Kayapo, Kayapo, Küresel Isınma, İklim Değişikliği

Abstract

The purpose of this research paper is to give information about the environmental struggle of the Indigenous peoples of the Brazilian Amazon and its importance, especially the Kayapo people and the Kayapo leader Tuire Kayapo. The Indigenous people of the Amazon have a spiritual connection to nature beyond meeting their needs for shelter and food. However, in the 20th century, since their first contact with the non-indigenous, their territories have been destroyed, and consequently, not only the Indigenous people of the Amazon but the whole world has been exposed to infectious and deadly diseases and unavoidable global warming. This paper aims to introduce the lifestyle of the Indigenous people of this area, the bodypaints they use, their communication tools, their relationship with the media, the environmental problems, and infectious diseases as a direct result of their first contact with the non-indigenous people and their struggle against them.

Keywords: Tuire Kayapo, Kayapo, Global Warming, Climate Change

Genişletilmiş Öz

Brezilya'daki Coğrafya ve İstatistik Enstitüsü (IBGE) tarafından 2016 senesinde 2010 Brezilya nüfus sayımları baz alınarak yapılan araştırmaya göre; Brezilya'da, 305 etnik gruptan oluşan ve aralarında 274 farklı dil konuşulan toplam 900 bin yerli halk vardır. Bu açıdan, Brezilya günümüzde dünyanın en fazla sosyo-kültürel çeşitliliğine sahip ülkedir. Yerli halklar arasında Kayapolar, Brezilya'nın Amazon ormanlarında en fazla toprakları olan halkıdır. Amazon'daki bölgeleri ISA (Sosyo-Çevresel Enstitüsü Derneği) verilerine göre yaklaşık 3 milyon 284 bin hektar olup, güncel nüfusları 4 bin 548'dir. Farklı alt etnik gruplarla birlikte toprakları 11 milyon 346 bin 326 hektar, nüfusları 7 bin civarındadır. Bu rakamlara bakıldığında çok küçük bir nüfusun çok büyük bir bölgeye sahip olduğunu ve bu yüzden dünyanın tükenen doğal kaynakları içerisinde bir hedef haline geldiği görölmektedir. 2016 senesinden beri, Amazon'da 1.180km² ormansızlaşma meydana gelmiştir. Bu veriye göre Brezilya'nın Amazon bölgesi yakın tarihimizdeki dünyanın en hızlı ormansızlaşan en büyük alanıdır. Brezilya toprakları 1500 senesinde Portekiz işgaline uğramıştır. O zamanlar nüfusu 3 milyonu bulduğuna inanılan yerliler, yerli olmayanlardan bulaşan hastalıklar nedeniyle bu ilk temas sonucunda hayatlarını kaybetmişlerdir ve bazı halklar tamamen yok olmuştur. Ancak Brezilya'nın kuzeyinde bulunan Amazon bölgesindeki bazı Kayapo gruplar için bölgelerinin ormanlık oluşu ve ulaşım olmamasından dolayı ilk temas 1950'lerde, bazıları için de 1960'larda misyonerlerle olmuştur. Günümüzde, Amazon bölgesinde, halen temas edilmemiş izole kabileler vardır. Yerli bölgelerin tamamı özerkleştirilmiştir ve 1967 yılında kurulan FUNAI (Ulusal Yerli Vakfı) önceki adı ile SPI tarafından koruma altında olup, yerli olmayanların bu bölgelere giriş ve çıķıřı yasaktır. Brezilya hükümeti 1964 darbesi ve takiben 21 sene süren askeri sıkıyönetim sırasında, Amazon bölgesinde, Brezilya'nın diğer bölgelerini kalkındırmak ve istihdam sağlamak vaadi ile Trans-Amazônica otoyolu, Tukurui ve Belo Monte barajı gibi mega devlet projeleri geliştirmiştir. Bu projelerden ilki, Trans Amazonica, 4.000 km'lik bir otoyol olup, 1972 senesinde Brezilya'nın doğu kıyısından başlayarak ve Amazon bölgesinden geçerek, batıda Peru sınırına kadar uzanacak şekilde inşaatına başlanmıştır. Bu projeler için, Amazon bölgesine hükümet yetkilileri (ordu mensupları) ve mühendislerden oluşan heyetler keşif yapmaya gitmek üzere görevlendirilmişlerdir. Bu keşifler sırasında, özellikle 1910'da kurulan SPI'nin (Ulusal Yerli Koruma Servisi) görevlendirdiği Katolik misyonerler, Amazon yerli halklarını pasifize, tasfiye ve asimile etme çalışmalarında aktif görev almıştır. Bu süreçte yerlilerden sahip oldukları bölgeler alınmış ve buna karşı çıkan pek çok halk, tecavüz ve işkenceye maruz kalmış, devlet görevlilerinden oluşan heyetler ve ordunun da yardımı ile toplu katliamlarda öldürölmüştür. Günümüzde bu otoyol yasa dışı kereste ticareti için bir kolaylaştırıcı olmuş ve bu da Amazon bölgesindeki ormansızlaştırmanın 1970'lerden beri en büyük etkenlerinden biri haline gelmiştir. Yerli bölge sınırlarındaki halklar ve bu yasadışı ticaret içerisindeki işçiler ve çeteler arasında halen günümüzde silahlı çatışmalar olmakta ve yerliler faili meçhul bir şekilde öldürölmektedir. Bu makale, Brezilya Amazonu'ndaki yerli halkların çevre mücadelesi ve bunun önemi hakkında bilgi verme amacını taşımaktadır. Özellikle Kayapo halkı ve Kayapo lideri Tuire Kayapo'nun mücadelesi aktarılmaktadır. Yöntem bölümünde detaylı olarak belirtildiği üzere; bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden gözlem, görüşme ve doküman incelemesi yöntemleri uygulanmıştır. 2016-2017 seneleri arasında Brezilya'ya giderek Kayapo Mebengokre ve Assuruni yerli bölgelerine yaklaşık 10'ar günlük dört ayrı ziyarette bulunulmuş olup bu ziyaretler sırasında hem köylerdeki yaşantı gözlemlenmiş ve belgelenmiş hem de kabile şefleri ve halkla görüşmeler yapılmıştır. Bu gözlem ve görüşmelere makale içerisinde yer verilmiştir.

Extended Abstract

According to a study carried out by IBGE (Brazilian Institute of Geography and Statistics) in 2016 based on the 2010 consensus, there are a total of 900 thousand Indigenous people in Brazil consisting of 305 ethnic groups, and 274 different languages are spoken among them. Therefore, Brazil is the country with the most sociocultural diversity in the world today. Among the Indigenous people, the Kayapo are the people with the most land in the Amazon jungle of Brazil. Their regions in the Amazon are approximately 3 million 284 thousand hectares according to ISA (Socio-environmental Institute) data and their current population is 4 thousand 548. With different sub-ethnic groups, their lands are 11 million 346 thousand, and 326 hectares and their population are around 7 thousand. Looking at these

numbers, it is understood that a very small population has a very large region and therefore it has become a target among the depleted natural resources of the world. Since 2016, the area described as "Amazon Legal" has had 1.180km² of deforestation. According to this number, today, the Brazilian Amazon is the biggest area in the world where deforestation takes place the fastest. Brazil was invaded by the Portuguese in 1500. The Indigenous population was estimated to be 3 million before most Indigenous people died en masse of infectious diseases as a result of the first contact with the non-indigenous and some populations went completely distinct. However, for some Kayapo groups in the Amazon region in the North of Brazil, the first contact was with missionaries in the 1950s, and for some in the 1960s, due to forested areas and lack of transportation. It is known that there are still isolated uncontacted groups in the Brazilian Amazon. All the identified Indigenous territories have gained autonomy and protection by the government since the foundation of FUNAI (The National Foundation of the Indian, formerly SPI (Indian Protection Service) in 1967 and it is forbidden for the non-indigenous people to enter these territories. After the military coup which started in 1964 and lasted 21 years, the Brazilian government initiated mega projects to develop the rural areas, such as the construction of the Trans-Amazonian highway and Belo Monte and Tucuruí Dam. The first of these projects, Trans Amazonica, is a 4,000 km highway, and its construction began in 1972, starting from the east coast of Brazil and passing through the Amazon region, extending to the Peruvian border in the west. For these projects, delegations of government officials (military members) and engineers were assigned to the Amazon region to explore. During these explorations, especially Catholic missionaries appointed by the SPI (Indian Protection Service), which was established in 1910, took an active part in the efforts to pacify, purge and assimilate the indigenous people of the Amazon. In this process, the territories they owned were taken from the Indigenous peoples and many of them who opposed this were exposed to rape and torture and were killed in mass murders by the delegations of state officials and the army. Today, the Trans-Amazonian highway has become a facilitator for the illegal timber trade, which has been one of the biggest factors of deforestation in the Brazilian Amazon since the 1970s. Today, there are still armed conflicts between the Indigenous people and the workers and gangs involved in this illegal trade, and the Indigenous people are killed in an unsolved manner. This paper aims to discuss the environmental struggle and activism of the Indigenous people of the Brazilian Amazon, in particular of the Kayapo people and their leader Tuire Kayapo. As explained in detail in the methods section, the qualitative research methods of this paper include observations, interviews, and document studies. Between 2016-2017, visits to about four different villages in the Assuruni and Kayapo Mebengokre territories, which lasted about 10 days each were conducted. During these visits, observation, and documentation of the villagers day to day life as well interviews with the public, community leaders, and chiefs were organized as quoted and included in this paper.

1. GİRİŞ

Dünyanın en büyük hidroelektrik projelerinden Tucuruí barajı inşaatı 1975'te başlamış ve Brezilya'nın kuzeyindeki Para eyaletinde yer alan Tocantins nehri üzerine inşa edilmiştir. Bu süreç içinde o dönem nehrin kıyısında kalan Assuruni ve bazı diğer gruplar tasfiye edilmişlerdir. Bu projeler sırasında SPI bazı yerlilerle çeşitli vaatler karşılığında iş birliği yapmış ve o yerlileri diğer yerlilere yaklaşmak ve pasifize etmek için kullanmışlardır. Dolayısıyla, bu kabilelerden bazılarının ilk temasları diğer kabilelerle olmuş, bazıları yerli olmayanların yanında onların vaatlerine kanıp kalmış ve takiben tamamen yok olmuştur. Geleneksel olarak konargöçer olan Kayapo halkı ise kaçıp iç bölgelere, Para eyaletinin güneyine yerleşmişlerdir ve beyazları bölgelerine sokmamışlardır. Kayapo halkı bu süreçte pek çok kayıp vermesine rağmen bugüne kadar topraklarının büyük bir bölümünü korumayı başarmış, dil, kültür ve sosyal yapılarını sürdürebilmiş ender savaşçı Amazon halklarından. Bununla beraber diğer yerli halklar içerisinde özellikle Amazon ormanlarının korunması için verdikleri çevre mücadelesi ile tanınmışlar, dünya çapında pek çok kitap, araştırma ve sayısız yayına konu olmuşlardır. Kendi grupları içerisindeki ve diğer halklarla olan anlaşmazlıkları gidererek, bölge yerlilerini Amazon ormanlarını korumak üzere organize etmeyi başarmıştır ve günümüzde halen bu mücadelelerini sürdürmektedirler.

1.1 Yöntem

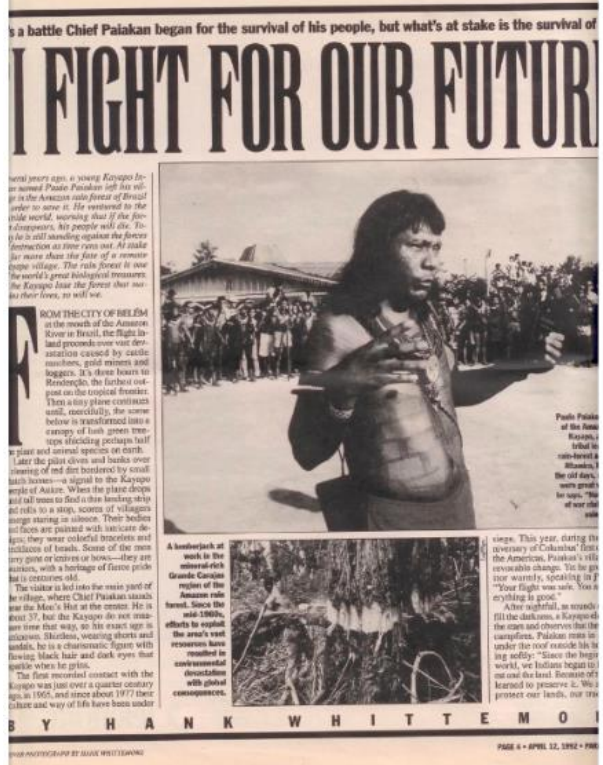
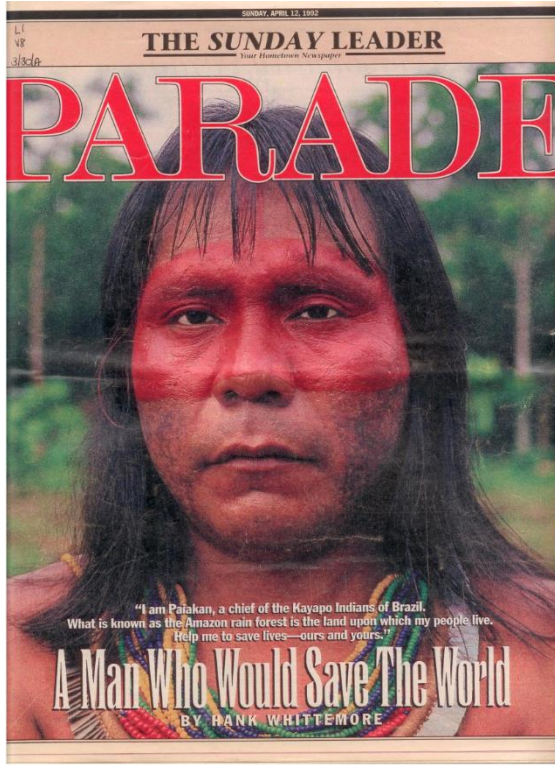
Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden gözlem, görüşme ve doküman incelemesi yöntemleri uygulanmıştır.

Bu araştırmayı yaparken yazar, 2016-2017 seneleri arasında Brezilya'ya giderek Kayapo Mebengokre ve Assuruni yerli bölgelerine yaklaşık 10'ar günlük dört ayrı ziyarette bulunmuştur. Bu ziyaretler sırasında hem köylerdeki yaşantı gözlemlenmiş ve belgelenmiş, hemde kabile şefleri ve halkla çeşitli söyleşiler yapılmıştır. Köylülerin hayatlarında yerli

olmayanlarla temasın kendilerini nasıl etkilediği, kültürleri ve güncel sorunları hakkında kendilerinden bilgi alınmıştır. Bu söyleşilerden bir tanesi Kayapo liderleri arasında ve dünyada çevre aktivizmi ile tanınan Tuire Kayapo ile yapılmıştır. “Tuire Kayapo İlk Temas” bir röportaj-belge filmi olarak 2021 senesinde Türkiye’de ISTANBUL74, Brezilya’da Midia NINJA ve İngiltere’de Riposte dergisinin web sitesi ve sosyal medya sayfalarında yayınlanmıştır. Röportaj içeriğinden bazı kesitler ise 2017 senesinde Vice/Broadly ve BOMB adlı dergilerde çevrimiçi olarak yayınlanmıştır. Yazar, 2017-2021 seneleri arasında Kayapo yerlileri ve çevre mücadeleleri hakkındaki bilgileri, yine yerlilerin sosyal medya hesaplarından takip etmeye devam etmiştir. Bu makaledeki bilgilerin bazıları bu sosyal medya hesaplarına ve yerlilerin kendi ağızlarından belgedikleri ve söylediklerine dayanmaktadır. Yerli olmayanlarla temaslarından beri Amazon halkları her ne kadar Brezilyadaki ulusal kimlik ve toplumun dışında bırakılsalar da köylerine ziyarete gelen fotoğrafçı, basın, araştırmacı, akademisyenler ve STK’lar ile birlikte bir tür takas sistemi geliştirmiş ve bu araştırmacıların kullandığı bazı belgeleme yöntem ve araçlarını (fotoğraf makinası, video kamera, ses kayıt cihazı, drone gibi) kendileri için köylerine ziyaret karşılığında isteyerek, zamanla bu belgeleme araçlarını kullanmayı öğrenmişlerdir. Günümüzde pek çok yerli halk özçekim yaparak kendi eğlence, siyasi toplantı ve protestolarını belgelemiş ayrıca sosyal medya (Facebook ve Instagram) sayesinde bu belgelemelerini dış dünya ile paylaşabilmişlerdir. Yerli halklar Brezilya’da sosyo-kültürel olarak görünmez kılındıklarını düşünerek kendilerini hükümet engeli olmaksızın bu şekilde ifade edebilmeyi seçmişlerdir. Bu anlamda geçmişte seslerini ana akım medyada duyurmakta zorlanan yerli halklar ve liderleri özellikle son beş senedir bir tür yurttaş gazeteciliği yapmaktadırlar. Köylerde gençlerin Portekizce öğrenmesi ve şehirle irtibatlarının olmasıyla birlikte sosyal medya kullanımı artmıştır. Bu bağlamda yararlanılan sosyal medya hesapları kaynakça da belirtilmiştir.

1.2 Belo Monte Barajı Projesi ve Yerli Direnişi

Antropolog ve araştırmacı Terence Turner orijinal adıyla “Out of Forest” (“Ormanın Dışında”) 1989 filminde, Kayapo kabilesinin Amazon bölgesindeki diğer kabilelerle birlikte, Belo Monte barajının yapımını protesto etmek için, 1989 senesinde Altamira’da barajı yapan mühendis ve ekip ile yaptığı toplantı süreci görülür. Brezilya’daki yağmur ormanlarında bulunan ve en geniş yerli topraklarından birine sahip Kayapo kabilesinin Xingu Nehri ağzındaki bölgesine hükümet bir baraj yapacaktır. Bu baraj dünyadaki en büyük barajlardan biri olacaktır ve dünya bankası dahil pek çok yabancı yatırımcısı vardır. Fakat Kayapo köylüleri öğrenir ki baraj yapıldığında, yakın bölgedeki Tucuruí nehrine yapılan barajda olduğu gibi, ormanlık bölge ve pek çok köy sular altında kalarak adeta bir iç deniz haline gelecektir. Dolayısıyla onlarca köy tahliye edilecek ve yaşam alanları yok edilecektir. Ayrıca kutsal saydıkları nehir ve orman geri dönülmez bir tahribata uğrayacaktır. Paulinho Paiakan (Görüntü 1) adlı Kayapo şefinin önderliğinde yerliler organize olarak, önce ormanlarından çıkıp Tucuruí barajına giderler ve barajı incelerler sonra barajın yok ettiği ve iç denize dönüşen ormana giderler. Burada sadece gövdesi kalmış sular içindeki ağaçları görürler.

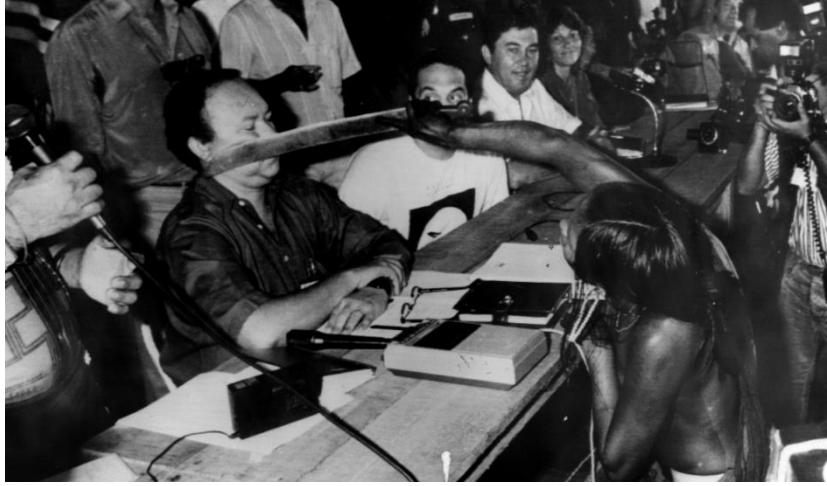

Görüntü 1: Paulinho Paiakan in 1992.

Fotoğraf: Hank Whittemore.
hankmemoir.wordpress.com

Kamera ile çektikleri bu görüntüleri, bölgedeki diğer komşu kabilelere aktaran Kayapo kabilesi liderleri, onları da protesto toplantısına katılmak için şehre gitmeye ikna ederler. Ormanda yol olmadığı için kimi küçük botlarla nehirde günlerce süren yolculuklarla, kimi liderler ise küçük uçaklarla yola çıkar. Sonunda Para eyaletinde bulunan Altamira şehrine ulaşırlar. Geçmişte kabilelerin birbirlerine kırgınlıkları olsa bile bu toplantı için birleşmeyi başarırlar. Fakat barajın şehirlerine iş ve istihdam getirecek olduğuna inanan şehir halkı, köylülerin şehirde kaldıkları yerlere saldırılar düzenlerler. Bu tacizleri umursamayan yerliler, toplantıya gider ve barajı yapan şirketin müdürü ve başmühendisine neden baraja karşı çıktıklarını anlatmaya çalışırlar. Bu arada Kayapo liderlerinden Raoni, toplantıya İngiliz şarkıcı Sting ile gelerek bir basın ordusunu da toplantıya beraberinde getirmiştir. Böylelikle toplantı dünya basınının dikkatini çekmeyi başarır ve Amazonlardaki tahribatın sadece bölge yerlilerinin sorunu değil, küresel bir sorun olduğu vurgusu yapılmıştır. Toplantıda yerlilerden biri Amazon ormanında yetişen şifalı otlardan bahsederek bu bitkilerin sadece yerlileri değil beyazları da iyileştirdiğinden ve ölümcül hastalıklardan kurtardığını anlatır. Başka bir kabile lideri ise Tucuruí barajı inşaatı sırasında şirketin toprağına karşılık yeterli para vermediğini ve mahkemeye gideceğini söyler.

Portekizce bilmeyen kabilelerden olan Kayapo'dan ise bir kadın, aniden çıkıp mühendisin yüzüne palasını dayamıştır (Görüntü 2) (Turner, 1989).

Görüntü 2: Tuire Kayapo Altamira Belo Monte toplantısında, 1989.

Fotograf: Protássio Nêne/Estadão Conteúdo, 1989

<https://www.pressenza.com/es/2020/01/brasil-el-gobierno-no-va-a-dividirnos-dice-la-lider-tuira-kayapo/>

Bu kadın, mücadelenin sembolü haline gelen liderlerden biri, Tuire Kayapo'dur (Görüntü 3).

Görüntü 3: Tuire Kayapo (İlk Temas) filminden bir kare, 2017

Yazarın Arşivi

Tuire Kayapo 2017 senesinde yazarın çevre mücadelesi ve Kayapoların güncel sorunları ile ilgili yaptığı röportajda Belo Monte toplantısı için şöyle demiştir:

Davamın başında, ben gençken Belo Monte Barajı projesi yapılıyordu, tarih tekrarlanıyordu ve bizim hakkımızda çok kötü şeyler söylüyorlardı. Liderlerden biri olarak buna karşı çıktım; hiç kimsenin benim ve insanlarımız hakkında kötü konuşmasına izin vermemeye kararlıyım. Projelerini ve nehirlerimizi nasıl elimizden alacaklarını, doğamızı yok etme fikirlerini, bir baraj inşa edeceklerini ve nehre yakın yaşayan insanlarımızı yerinden edeceklerini, kaynaklarımızı alacaklarını ilk duyduğumda, durun biraz dedim, toplantı gününde, gözlerinin içine bakacaktım ve onun (FUNAI başkanının ve proje mühendislerinin) beni gördüklerine emin olacaktım. Hâlâ evimde sakladığım palamla oraya gittim, palamı suratına dayadım. Ben savaşçı bir kadını ve bana saygı duymaları gerekir. Bu benim doğam, bu benim toprağım. Nehir tanrı tarafından bizim için, bizim hayatta kalmamız için yaratıldı; ormanların kesilmesini, suyun kirlenmesini istemiyorum. Başka çeşit enerji kaynakları da var, neden kendilerine yiyecek üretmek için çiftçilere başka enerji türleri üretiliyorlar? Neden doğayı yok etmek zorundalar? Ben buna karşıyım. Xingu Nehri'ni korumak için davama böyle başladım [Mülakat transkripsiyonu].

Tuire'nin palalı resmi bu mücadelenin sembolü haline gelmiştir. Tuire dedesi ve amcası Kayapo liderleri olan ve aileden bu şekilde yetiştirilen çok az sayıda kadın liderden biridir. Kendisini tamamen halkına ve çevre mücadelesine adanmıştır.

1.3 Tucurui Barajı ve Assuruni Halkı, Kenar Kentleşmeye Bir Örnek: Kentsel Yerliler

Günümüzde Amazon yerlilerinin karşılaştığı en büyük problemlerden biri, şehirlerin büyümesi ve giderek ormana yaklaşmasıdır. Bu konu ile ilgili olarak Tuire, şehirlere yaklaşanların yerliler olmadığını ve tam tersine şehirlerin ve kasabaların büyüdükçe ormanlık alanlara ve dolayısıyla yerli bölgelerine yakınlaştığını söylüyor. Bu yüzden bazı yerli köyleri adeta birer şehir “periferigine” yani kenar kentleşme haline gelerek yerlilerin hayatını hem sosyal hem ekonomik hem de sağlık yönünden olumsuz hale getirmektedir.

Örneğin, Assuruniler yerleşimleri bir tür kenar kentleşmeye dönüşmüş gruplardan biridir. 1960'ların ortasında Tocantins nehri kıyısındaki Tucurui baraj yapımı keşifleri sırasında başka yerli gruplar kullanılarak temas edilmişlerdir. Daha sonra Tocantins'teki bölgelerinden, bugünkü Tucurui kasabası yakınlarındaki bir tarlaya, barajı yapan şirket tarafından tahliye edilmişlerdir. Şirket, yerliler için betondan küçük konutlar inşa etmiş, köye okul ve sağlık ocağı kurmuştur.

Ayrıca köylüler Evangelist Kilisesinin kabul etmişlerdir ve din görevlileri ile halk arasında yerlilerin şehre yakınlıkları ve alıştıkları ormandan uzak olmaları nedeniyle, köylüler kendi gıdalarını temin edemez hale gelmiş ve şehirdeki “market” gıdalarında bağımlı hale gelmişlerdir. Bu yüzden köyde çok büyük bir yoksulluk ve açlık vardır. Köyden pek çok kişi şehre gününbirlik çalışmaya gitmekte ve bu arada şehirde büyük bir ayrımcılık ve ırkçılık ile karşılaşmaktadırlar.

2. VÜCUT BOYASI VE MUHAFAZAKARLIK

Araştırma kapsamında Assuruni köyünde çekilen fotoğraflarda görüldüğü gibi yerliler, kılık ve kıyafetleri itibari ile kentsel bir kimliğe bürünmüşlerdir. Geleneksel olarak çıplak vücuda yaptıkları boya gövdenin tamamını kaplar ve kolları dirseklerin hemen altına kadar, bacaklarda ise diz altına kadar iner (Görüntü 4). Bu boya, 1960 ve 1970'lerde meydana gelen ilk temaslarından sonra bölgelerine giden çeşitli araştırmacılar ile belgelenmiştir.

Görüntü 4: Vücut boyası ile bir Kayapo çocuk, 2017

Yazarın Arşivi

Örneğin, Lux Vidal adlı Fransız antropolog “Grafismo Indegina” adlı kitabında, bu fotoğraflara yer vermiştir ve Xikrin de Catete yerlilerinin vücut boyalarının görselliği ve çeşitliliği ile ilgili detaylı bir kaynak hazırlamıştır (Vidal, 2000). O tarihlerde çekilen siyah beyaz fotoğraflardan anlaşılır ki beden boyaları, kabile için birer kıyafet görevi görmüştür ve yerliler herhangi bir kumaş kıyafet giymemişlerdir (örneğin Kuzey Amerika yerlilerinin veya dağlık, yüksek rakım olan bölgelerde yaşayan Orta Amerika yerlilerinin tersine) Kayapolarda ten temizliği çok önemlidir. Boya yapılmadan önce yıkanılır ve tende ter, kan vb. olmaması gerekir. Daha sonra saatler alan boyama seansları ile köyün kadınları, köyün diğer mensuplarını (erkek, ergen, çocuk, bebek) boyar (Görüntü 5).

Görüntü 5: Tuire Kayapo diğer yerlilerin vücutlarını boyarken, 2017

Yazarın Arşivi

Bazı boyalar desenleri itibarı ile çok karışıktır ve çok özenilmesi gerekir. Bunlar genellikle ince uçlu bir kamyş ile uygulanan ve kömürle karıştırılan siyah bir bitkisel boyadır. Bazı boyalar ise parmakla sürülür, bunlar daha kalın çizgilerden oluşan desenler içindir ve boyaması daha az zaman alır. Sadece kadınlar vücut boyasının uygulayıcısıdır ve yine Lux Vidal'a göre Xikrin (Kayapo alt etnik grubu) kadınları hep bir eli siyah boyalı dolaşır bu onların "ressam" statüsünü gösterir (Guimaraes, 2017).

Tarihsel olarak vücut boyası, Assuruni ve Kayapo kabileleri için, bedenin doğal alandan sosyal alana geçişini bedende belirler. Kayapolar ve sosyal yaşam biçimleri ile ilgili araştırmaları yapan İngiliz antropolog Terence Turner'a göre bu anlamda beden Amazon yerlileri için bu geçişin olduğu bir "alandır" (Turner, 1989). Aynı zamanda inanışlarına göre ormanın ve doğanın "ruhları" ile bir diyalog biçimidir.

Görüntü 6: Kayapo halkı (Tohum takas haftası kutlamalarından bir kare), 2017

Yazarın Arşivi

Eğer Kayapoların inanç sistemleri bir din olarak düşünülürse, beden boyaları ibadetlerinin bir parçası, orman ve doğaları da ibadethaneleridir. Örneğin, Tuire Kayapo ile yapılan röportajda, erkek vücut boyasında erkeğin karısının hamile olduğunu gösteren bir boya çeşidi olduğunu belirtmiştir. Çocuk doğduğunda yine babanın vücuduna yapılan ayrı bir boya vardır ve ikinci bir çocuk beklendiğinde bunun da boyası ayrıdır. Dolayısıyla köy içerisinde vücut boyası,

köylülerin kullandığı bir tür görsel dildir. Ancak yerli olmayan misyonerler ile ilk temaslarından sonra köylüler “modern” kıyafetleri benimsemiş ve vücut boya ile birlikte kullanmaya başlamışlardır ve özellikle kadınlar yerli olmayanların tevazu kavramı ve çıplaklık kavramı ile tanışmıştır (Görüntü 7).

Görüntü 7: Vücut Boyaları ile Assurini genç kızları, 2017

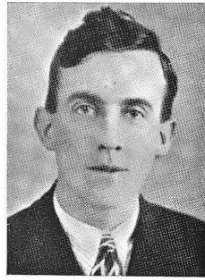
Yazarın Arşivi

Halbuki yerlilerde beden boyası halihazırda giysi görevi görmektedir, bedeni boyalı olan yerli aslında “çıplak” değildir. Ancak zamanla yerli köylerinin tahliyesi ve şehirlerin ormanlara yaklaşmasıyla, köylerine sağlık ocağı, okul ve kilise yapılan yerliler, köydeki yerli olmayan devlet memurları ile de yaşamak durumunda kaldığından (öğretmen, doktor, din görevlileri) onların kıyafet ve tevazu anlayışına uymuş, bu bağlamda altlarına kilot veya şort, kadınlar bazen sütyen veya özellikle Kayapo kadınları 1960’ların pazen elbiselerini andıran çeşitli desenleri olan bir tek tip model elbise ile birlikte vücut boya ile cam boncuktan ördükleri “misanga” denilen kollar, boyunluk ve bileklikleri ile birlikte giymektedirler. Assurunilerde ise kullandıkları geleneksel vücut boya ile sütyen, kot pantolon veya çeşitli spor markalarının logolarını veya İsa ve haç gibi Katolik simgelerinin dövmelerini yerli boya desenlerinin çizimlerine karıştırmaları köylülerin nasıl şehirselleştiğinin görsel bir anlatısıdır.

2.1 Medya mecraları ve Görünürlük

Yerlilerin kamera ile ilk karşılaşmaları yerli olmayan misyonerler ile gerçekleşmiştir. Bu misyonerler arasında Anton ve Karl Lukesch henüz temas edilmemiş Assuruni kabilelerini fotoğraflayan ilk misyonerlerdendirler. Burada dikkat edilmesi gereken fotoğraflanan ile fotoğraf çeken arasındaki ilişkidir. Buna bakıldığında misyonerlerin yerlilere bir “diğer”, “yaban” ve “vahşi” olarak baktığını ve keşif gezilerinde bu anlatıları destekleyecek görsellikleri ürettiklerini görüyoruz. 1930’lardan itibaren bu keşiflere giden Horace Banner gibi din adamlarının ve Candido Rondon gibi askeri mühendislerin Avrupalı ve Avrupa kökenli erkekler olması, bize 300’ü aşkın farklı etnik gruptan oluşan ve 200’den fazla farklı dil konuşan yerliler hakkındaki temel bazı bilgileri aktaran insanların aslında ne kadar tek tip bir kültürden geldiklerini ve buna dayanarak farklı bakış açıları getiremediklerini göstermektedir.

The two Missionaries who went in search of "The Three Freds"

HORACE BANNER

WILLIAM JOHNSTONE

LEONARD HARRIS

May 1937. Went to meet the Kayapos when they emerged from the forest.

JOSEPH WRIGHT

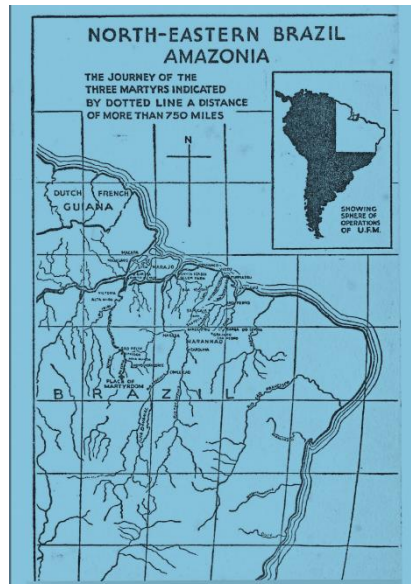
Has heard the call to go to the Kayapos, the tribe that killed his brother

Görüntü 8: The Three Freds

"The Three Freds - Martyred Pioneers for Christ in Brazil", s.2.

Roome, Wm. J. W., 1936 "The Three Freds "Martyred Pioneers For Christ in Brazil"

Marshall Morgan & Scott, LTD London & Edinburgh (in association with The Unevangelized Fields Mission)

Görüntü 9: Roome, Wm. J. W., 1936 "The Three Freds "Martyred Pioneers For Christ in Brazil"

Marshall Morgan & Scott, LTD London & Edinburgh (in association with The Unevangelized Fields Mission)

Bu bağlamda sömürgeci anlatıdaki “bakışı” tersine döndürmek ve yerlilerin kendi kendilerine öz çekim yaparak kültürlerini kaybetmemek için korumak ve belgelemek amacıyla Vincent Carelli adlı araştırmacı ve yönetmen, 1986 senesinde “Köylerde Video” Portekizce adı ile “Video Nas Aldeias”ı kurmuştur. Bu STK, Vincent Carelli önderliğinde köylere video kamera ve fotoğraf makinesi dağıtılıp, yerlilere görüntülü ve sesli çekim yapmayı öğretmiştir. Bununla birlikte STK’nın amacı, yerlilerin kültür miraslarını korumalarına ve nesilden nesle aktarımını sağlamak için bir görsel arşiv hazırlamalarına yardımcı olmak ve çevresel ve bölgesel haklarını desteklemek için belge üretimlerini desteklemektir. Böylece, Kayapo ve benzeri kültür ve dilleri yok olmakta olan bazı kabileler ritüellerini, siyasi toplantıları ve de birbirlerini belgelemeyi öğrenmişlerdir.

2010 senesi sonrası gelişen dijital teknoloji ve bu mecranın getirdiği kolaylıklar ile Bepunu Kayapo (Görüntü 10) gibi yerli yönetmenler de kendi halkıyla çektiği film ve video çalışmalarını uluslararası platformlarda daha geniş kitleler ile paylaşabilmiştir. Yazının başında da bahsedildiği gibi pek çok kabile, yerli olmayanlarla ilk temastan sonra nüfuslarının önemli bir bölümünü kaybetmiştir. Bu süreçte pek çoğu ailesini ve kendi toplumunun önemli bireylerini (iyileştirici şaman, şef ve liderler gibi) yitirmiştir. Dolayısıyla, toplu ölümler yerliler için yerli olmayanlarla gelen travmanın bir parçasıdır. Ancak son 50 yılda yine yerli olmayanlarla gelen sesli ve görüntülü kayıt cihazları ve yöntemler, kabile büyüklerinin sesli ve görüntülü kayıtlarının saklanabilmesi ve bunların köylüler tarafından erişilebilir olması açısından, köy halkı ve somut olmayan kültürel miraslarını korumak için büyük bir önem taşımaya başlamıştır. Assuruni ve Kayapo yerlileri geçmişle ilgili olaylar ve mitolojiler sözel olarak nesilden nesile aktarılır. Bu anlamda yazılı bir gelenekleri olmayan yerliler için dilleri köyün yaşlı bilgelerinin ölmesiyle büyük bir yok olma tehlikesi altındadır.

Görüntü 10: Yönetmen Bepunu Kayapo, Özçekim, Temmuz-2020

<https://ethnoground.blogspot.com/2020/08/the-camera-is-our-weapon-kayapo-video.html>

Dijital mecralarla birlikte internet erişimi her ne kadar bazı köylerde mümkün olmasa da şehre yakın olan köylüler arasında cep telefonu üzerinden internet erişimi yaygındır. Bununla birlikte sosyal medya kullanımı artmıştır. Genç nesiller içerisinde Facebook ve Instagram kullanan pek çok yerli vardır. Bununla birlikte yerliler özellikle son senelerde herhangi bir antropolog, STK, araştırmacı veya politikacı olmaksızın köyleri ile ilgili sorunları, özellikle çevre tahribatlarını ve son beş senedir Michel Temer ve Jair Bolsonaro hükümetlerinin yerli bölgeler ile ilgili izlediği yanlış politikaları protesto ettikleri toplantıları, sosyal medya aracılığıyla “vatandaş gazeteciliği” yöntemi ile dünyaya duyurma imkânı bulmuşlardır. Böylece ulusal ana akım medyada yer almayan pek çok “haber” niteliğinde olay uluslararası ve bağımsız medya kurumlarında yer bulmuştur. Böylelikle yerliler, özellikle son senelerde uluslararası basında çevre yağmalamalarına dikkat çekerek, kamuoyunda farkındalık oluşturmayı başarmışlardır.¹

¹Sao Paulo Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Antropoloji Bölümü öğrencilerinden Alice Villela’nın Assuruni halkı ile yaptığı araştırmada; ayna, yansıma, bellek, ölüm ve ilk temas anlatıları (yerlilerin, yerli olmayan sömürgecilerle ilk temasları ve onun belgelenmesi), ayrıca beyaz olmayanlara yaklaşık son 40 yıldır yaşamının ve sürekli temas halinde olmanın getirdiği değişimlerden bahsedilmektedir (Villela, 2016).

3. ORMANSIZLAŞMA VE ÖLÜMCÜL HASTALIKLAR: COVID

2020'den itibaren, köyleri şehirlerin yakınında olan pek çok yerli Covid kapmış ve köyde özellikle yaşı ilerlemiş liderler arasında pek çok ölüm olmuştur. Yerlilerin, temaslarının ilk başlarından beri kapalı ormanlarda hastalanmadığı, fakat yerli olmayanlarla temas sonucu, onlardan aldıkları virüsler sonucu ölümcül hastalıklara maruz kaldıkları bilinmektedir. Örneğin, New York Times haberine göre, Altamira toplantısını organize eden Kayapo liderlerinden Paulinho Paiakan 17 Haziran 2020 tarihinde köyünün yakınındaki Redencao kasabındaki bir hastanede Covid-19 nedeniyle vefat etmiştir. 2017 senesinde yazarın röportajını yaptığı Assuruni şeflerinden Purake ve Ponakatu yine köyünden pek çok yaşlı ile birlikte salgında hayatlarını kaybetmişlerdir. Köylülerden özellikle genç nesil, yerli dilini hemen hemen tamamen unutmuş ve sözlü hikâye geleneği köydeki yaşlıların ve liderlerin ölümleri ile birlikte kaybolmaya yüz tutmuştur. Tuire Kayapo bu hastalıklar ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

Beyazların çok hastalığı var. Daha önceden, büyük dedelerimizde hastalık yoktu. Ama beyazlar meyvelerin üstüne yapıp çürüten sinekler gibiler. Beyaz adamda; sıtma, kanser, diyabet, verem var. Halkıma bunu söylüyorum, bu hükümet yerli sağlık sistemini kaldırmak istiyor. Neden? Biz beyazlarla temas yüzünden bu hastalıklara yakalandık. Bugün torunlarımız ve çocuklarımız bu hastalıkları çoktan kaptılar. Sağlık çalışanları bize aşı karnesi veriyor, hastalık kapmamamız için. Çocuklarımızı aşılattırmamızı istiyorlar. Ben halkımı her zaman koruyorum, çünkü beyazlardan çok hastalık kapıyoruz [Mülakat transkripsiyonu].

Maalesef yerli halklar için Covid, yerli olmayanlardan kaptıkları sıtma ve verem gibi bulaşıcı hastalıkların devamı olmuştur. Bugün dünyanın Covid'le mücadele ettiği günümüzde ormansızlaşmanın ve çevre tahribatının etkileri çok daha belirgin bir şekilde görülmeye başlamıştır. Bu anlamda dünyanın en büyük ormanının yok olması, dünyanın iklimsel dengesi ve bulaşıcı hastalıkların artışı için çok kritiktir.

Görüntü 11: Kaprankrere (Mebengokre Yerli bölgesi) köyünden bir fotoğraf, 2017

Yazarın Arşivi

Amazon yerli halkları ormanları sadece kendi yaşam alanları olarak değil, bütün insanlığın devamlılığı ve doğal hayatın sürdürülebilirliği için korumaya devam etmektedirler. 2010 senesinde yapılan bir araştırmaya göre her %4'lük ormansızlaşma, sıtma vakalarında %50'lik bir artışa sebep olmaktadır (Deng, 2010). Dolayısıyla orman tahribatı sadece bir çevre sorunu değil, aynı zamanda bir sağlık sorunudur.

SONUÇ

Yazarın Türkiye’den bir sanatçı olarak Amazon yerlilerinin toprak ve çevre sorunlarını araştırmaya ilgi duymasının sebebi bu sorunların sadece belirli bir coğrafyaya, yerli halka veya Kayapo ya da Assuruni gibi belirli bir kabileye özgü siyasi ve çevresel meseleler değil, tüm insanlığı ilgilendiren, aynı anda başka yerlerde olan meseleler olmasıdır. Bu araştırma sırasında her iki köyde de kalarak yazar, hem “gelişmiş” hem de “gelişmekte olan” ülkelerde, dünyanın diğer bölgelerinde de kendini gösteren gerçek zamanlı bir “medeniyetler” çatışmasına tanıklık etmiştir. 21. yüzyılda küresel dünyada yaşananlar göz önüne alındığında insanlık; medeniyetlerinin bir gün bilinen şekliyle elinden alınabileceğini, savaş veya diğer felaketlerle yerinden edilebileceğini, topraklarının tarihlerinin yerlileri olmadan yeniden yazmayı başkasına bırakabileceğini düşünmek zorunda kalabilecektir.

2017 baharıyla birlikte Kazdağları yakınındaki Kurşunlu köyünden, planlanan altın madenlerinin yol açacağı çevre sorunlarına karşı direniş haberleri gelmeye başlamıştır. Kazdağları, diğer adıyla İda, Yunan mitolojisinde kutsal dağ olarak görülür, "ana tanrıça" ile ilişkilendirilir. Çevresi Türkmen ve Yörük köyleriyle bu dağın kutsallığına inanan halklarla sarılmıştır. (Not: Bolıvyı And Dağlarındaki Jura Devri ormanı Amboro Ulusal Parkı'nı ziyaretim sırasında, bana dağların kutsal olduğu ve yerli Kızılderili kültüründe "köyün ve halkın koruyucusu" sayıldığını söylenmiştir.) Türkiye’nin diğer bölgeleri de çevre felaketleri ile karşı karşıyadır. Edremit Körfezi ve İkizdere gibi bölgeler bu durumun güncel örnekleridir. Gezegenin kaynakları tükenmekte olduğu ve ulusal parklara ve yerlilerin bölgelerine müdahalenin sadece bir toplum ve coğrafyaya özgü olmadığı açıktır.

Tuire, doğayla ilişkisini şöyle anlatmaktadır:

Doğaya baktığım zaman duygulanıyorum. Çünkü benim hayatta kalmam doğaya bağılı. Ben doğadan yaşıyorum. Bu yüzden hiç kimsenin doğayı yok etmesine izin vermiyorum. Görebildiğiniz gibi. Burada pek çok ağaç var. Farklı çeşit ağaçlar var. Bunlar bize soluduğumuz havayı veriyor. Bizim yaşamamız için. Sadece yerliler için değil. Hepimiz için. Eğer bu hükümet herkesin doğayı yok etmesine izin verirse hayvanlar nerede yaşayacak? Papağanlar, tapirler, pekariler ve pek çok diğer çeşit hayvanlar, bunlar nerede yaşayacak? Ben av hayvanlarının etini de yiyorum. Bu yüzden doğanın yeşil, güzel ve bakımlı olmasını istiyorum. Benim de tükettiğim pek çok hayvanın yaşadığı, sadece beyazların yetiştirdiği, yediğı ve lezzetli dediğı tavuk etinden değil, av hayvanlarının etinden de besleniyorum. Bu yüzden doğayla ilgili dediğimi diyorum. Doğa her zaman temiz ve yeşil olmalı. Bize aldığımız bu havayı, oksijeni vermesi için. Sadece yerli rezervlerinde orman kaldı. Bitki örtüsü ve Fauna sadece burada kaldı [Mülakat transkripsiyonu].

Tuire, doğadan beslendiğini söylemekte ve sadece kendi yaşamının değil, hayvanların, bitkilerin, hepsinin ormandaki yaşam hakkını savunmaktadır. Bu bütünün içerisinde kimsenin bir başkasının yaşam alanını ihlal edemeyeceğinden ve bunun hiçbir canlı için sürdürülebilir olmadığından bahsetmektedir. Yapılan gözlem, görüşme ve doküman incelemelerinin sonucunda, yerli halkların yerli olmayanlarla temasının geri döndürülemez çevre ve insanlık sorunlarına yol açtığı görülmüştür. Bu durum dünyanın her bölgesinde yaşanabilmektedir. 2019 yılında görülmeye başlanan COVID19 pandemisi de bu durumun küresel çapta bir sonucu olarak kabul edilebilmektedir. Bölge halklarının, kendi yaşam biçimlerini ve çevrelerini korumaya yönelik mücadeleleri destek görmelidir.

Kaynakça

Online gazete makalesi:

Astor. M (2020) Paulinho Paiakan, Indigenous Defender of Rainforest, Dies at 67

NYtimes.com 20 Haziran 2021 tarihinde <https://www.nytimes.com/2020/06/23/obituaries/paulinho-paiakan-dead-indigenous-activist.html> adresinden erişildi.

Alerta de desmatamento na Amazônia legal em maio e o maior desde 2016 (2021). Globo.

9 Mayıs 2021 tarihinde <https://g1.globo.com/natureza/amazonia/noticia/2021/06/04/alerta-de-desmatamento-na-amazonia-legal-em-maio-e-o-maior-desde-2016.ghtml> adresinden erişildi.

Branford, S. (1980). From Nothing to Nowhere-The Transamazonian Highway. New Internationalist.
14 Haziran 2021 tarihinde <https://newint.org/features/1980/10/01/brazil/> adresinden erişildi

Deng, C (2010) Malaria Cutting trees in the Amazon triggers a jump in Malaria. (2010).
10 Haziran 2021 tarihinde <https://www.npr.org/sections/health-shots/2010/06/16/127882027/cutting-trees-in-the-amazon-triggers-a-jump-in-malaria-cases> adresinden erişildi.

Fellet, J. (2019). Como ‘fim do mundo’ causado por Belo Monte reuniu indígenas separados ha quasi um seculo”. BBC News Brasil.
14 Haziran 2021 tarihinde <https://www.bbc.com/portuguese/brasil-49653939> adresinden erişildi.

Jansen, C. (2017) This is my land; the indigenous women chiefs protecting the Amazon.
10 Haziran 2021 tarihinde <https://www.vice.com/en/article/bj8pxv/this-is-my-land-the-indigenous-women-chiefs-protecting-the-amazon> adresinden erişildi.

Pontes, N (2020) How Deforestation Can Lead to More Infectious Diseases
10 Haziran 2021 <https://www.dw.com/en/how-deforestation-can-lead-to-more-infectious-diseases/a-53282244> adresinden erişildi

Hükümet belgeleri:

Censo. População indígena é de 896,9 mil, tem 305 etnias e fala 274 idiomas (2012) IBGE.
10 Haziran 2021 tarihinde <https://censo2010.ibge.gov.br/noticias-censo.html?busca=1&id=3&idnoticia=2194&t=censo-2010-populacao-indigena-896-9-mil-tem-305-etnias-fala-274&view=noticia> adresinden erişildi

Dergi ve süreli yayınlar:

Banner, H. (1957) Mitos dos Indios Kayapo. Revista de Antropologia, 5(1),37-66.

Guimaraes, M. (2017) Lux Boelitz Vidal: Collector of Cultures. Pesquisa.
10 Haziran tarihinde <https://revistapesquisa.fapesp.br/en/lux-boelitz-vidal-collector-of-cultures/> adresinden erişildi.

Rival, Laura (2005) “Introduction; What Constitutes a Human Body in Native Amazonia” Tipiti: Journal of the Society for the Anthropology of Lowland South America, Volume 3 Issue 2, Article 1
10 Haziran 2021 tarihinde <http://digitalcommons.trinity.edu/tipiti/vol3/iss2/1> adresinden erişildi

Turner, T. (1980). The Social Skin, HAU: Journal of Ethnographic Theory Volume 2, Number 2.
13 Haziran 2021 tarihinde <https://www.journals.uchicago.edu/doi/full/10.14318/hau2.2.026> adresinden erişildi.

Elektronik kitaplar:

Vidal, L. (2000). Grafismo Indígena. Studio Nobel, Brasil.
http://etnolinguistica.wdfiles.com/local--files/biblio%3Avidal-2000-grafismo/Vidal_2000_Grafismo_indigena_OCR.pdf

Roome, Wm. J. W. (1936) *"The Three Freds "Martyred Pioneers For Christ in Brazil"*
Marshall Morgan & Scott, LTD London & Edinburgh (in association with The Unevangelized Fields Mission)
https://missiology.org.uk/pdf/e-books/roome-w-j-w/three-freds_roome.pdf

Yayınlanmış tez:

Villela, A. (2018). Fotografia e (des) encontro: a narrativa fotográfica do contato oficial dos Asuriní do Xingu e suas versões. Universidade Sao Paulo, Sao Paulo, Brasil.
https://www.researchgate.net/publication/326596775_Fotografia_e_des_encontro_a_narrativa_fotografica_do_contato_oficial_dos_Asurini_do_Xingu_e_suas_versions

Yayımlanmamış tez:

Demarchi, Andre Luis C. (2014) *"Kukradja Nhipejx: Fazendo Cultura. Beleza, Ritual e Políticas da Visualidade entre os Mebengokre - Kayapó UFRJ Instituto de Filosofia e Ciências Sociais Programa de Pós Graduação em Sociologia e Antropologia"*

Costa da Silva, L. (2019) *Gênero e Diversidade Sexual Entre Histórias, Lugares e Práticas de Liberdade*, UNIFESSPA (Núcleo de Ações Afirmativas Diversidade e Equidade)

Nitel veri ve online mülakat:

Yolaçan, P. (Mülakat yapan) & Kayapo, T. (Mülakat yapılan) (2017). Entrevista com Tuire Kayapó, realizada pela artista Pınar Yolaçan. [Mülakat Transkripsiyonu].
<https://www.facebook.com/MidiaNINJA/videos/215643013660164> adresinden erişildi

Yolaçan, P. (2017) Kayapo Chief Tuire by Pınar Yolaçan 20 Haziran 2021 tarihinde
<https://bombmagazine.org/articles/kayap%C3%B3-chief-tuire/> adresinden erişildi.

Visibilidade Indígena. Sosyal medya kaynağı.
<https://www.instagram.com/visibilidadeindigena/?hl=en>

Videos Nas Aldeias. Web sitesi.
<http://videonasaldeias.org.br/2009/>

Sonia Guajajara. Sosyal medya kaynağı.
<https://www.instagram.com/guajajarasonia/?hl=en>

Turner, T. (1989). *"Out of Forest"* [Film].
<https://www.youtube.com/watch?v=VuhxeFM-GhM>

Watson, F. (2020). An Evangelical Missionary has access to the locations of Brazil's uncontacted tribes. Survival International.
14 Haziran 2021 tarihinde <https://www.survivalinternational.org/articles/evangelical-missionary-Brazil-uncontacted-tribes> adresinden erişildi.

Kopenawa, D. A. (2010). *Queda do Céu*. Companhia Das Letras. Brasil.

Levi- Strauss, C. (1964) The Raw and The Cooked. Plon. France

Midia India. Sosyal medya kaynağı.

<https://www.instagram.com/midianinja/?hl=en>

O. E. Kaiapo. Sosyal medya kaynağı.

<https://www.instagram.com/oekaiapopaiakan/?hl=en>

Mebêngôkre (Kayapó). (2014). Socioambiental.

10 Haziran 2021 tarihinde [https://pib.socioambiental.org/pt/Povo:Meb%C3%AAng%C3%B4kre_\(Kayap%C3%B3\)](https://pib.socioambiental.org/pt/Povo:Meb%C3%AAng%C3%B4kre_(Kayap%C3%B3)) adresinden erişildi.